

МИ І НАШІ ПРІЗВИЩА

У статті розглядається лексична основа сучасних прізвищ українців (церковно-християнські чоловічі та жіночі імена різної словотвірної структури, давні слов'янські автохтонні імена та ін.). Особлива увага приділяється прізвищам, в основах яких засвідчено давні слов'янські відапелятивні імена або пізніші прізвиська та апелятивні означення особи. Ці дві групи прізвищ характеризуються тим, що в їх основах засвідчено лексеми, значення яких нам сьогодні невідомі або мають інше семантичне наповнення.

Ключові слова: антропонім, діалектизм, давні слов'янські автохтонні імена, лексема, апелятив.

Наталія Руп'ява. МЫ И НАШИ ФАМИЛИИ

В статье рассматривается лексическое основание современных фамилий украинцев (церковно-христианские мужские и женские имена разной словообразовательной структуры, древнеславянские автохтонные имена и др.). Особенное внимание уделяется фамилиям, в основаниях которых засвидетельствованы древнеславянские отапелятивные имена и апелятивные определения личности. Эти две группы фамилий характеризуются тем, что в их основаниях засвидетельствовано лексемы, значения которых сегодня неизвестны, а лексемы или имеют другое семантическое наполнение.

Ключевые слова: антропоним, диалектизм, древнеславянские автохтонные имена, лексема, апелятив.

Natalia Ruliova. WE AND OUR SURNAMES

The article deals with the lexical basis of the Ukrainians' present day surnames. Particular emphasis has been laid on the surnames that contain Ancient Slavic appellative - derived names or later nicknames, as well as appellative definiton of a person. These two groups of surnames are marked by the fact that they contain the lexemes with unfamiliar meaning, whereas the lexemes having currently only one meaning, used to have from two to four meanings previously.

Keywords: anthroponym, dialectism, ancient Slavic names, lexeme, appellative.

Початки наукового вивчення української антропонімії цілком закономірно пов'язують з працями мовознавців II пол. XIX – поч. XX ст.: А. Степовича, М. Сумцова, В. Охрімовича, І. Франка, В. Сімовича та ін. Однак ґрунтовне й систематичне дослідження української ономастики починається в 60–70-ті роки XX ст. і пов'язане з працями Л. Гумецької, І. Железняк, Р. Керсти, Ю. Редька, І. Сухомлина, П. Чучки, М. Худаша, М. Демчук, Р. Осташа, Г. Бучко, С. Медвідь-Пахомової та багатьох інших.

Знаємо, що інші народи можуть похвалитися тим, що знають історію свого родоводу. Коли ми спробували в'яснити в українців, наскільки вони знають своїх предків, то виявилось, що мало хто може похвалитися тим, що знають хоча б *щось* про прапрабабусю чи прапрадідуся і все. На щастя, в останні роки до нас почали звертатися із запитанням: «А що означає моє прізвище?» Тому ми вирішили зайнятися дослідженням етимології хоча б частини зібраних нами прізвищ. Тут подаємо такі прізвища, які засвідчують лексеми, що давно вже вийшли з активного вжитку, або ті, що нам добре відомі, але в давні часи мали додаткові значення.

Аналіз зібраних прізвищ засвідчив, що в їх основі лежать: 1) церковно-християнські (чоловічі та жіночі різної словотвірної структури) імена; 2) давньослов'янські автохтонні (комполитні та відкомполитні) імена; 3) давньослов'янські відапелятивні імена або пізніші прізвиська; 4) апелятивні означення особи.

Східнослов'янські племінні вожді й давньоруські князі IX–XI ст., починаючи від Святослава Ігоревича, мали милозвучні слов'янські імена, переважно складні, з другою частиною на -*волод*, -*мир*, -*полк*, -*слав*, з якими пов'язувалися поняття володіння, миру (всесвіту і стану спокою, не війни), слави: *Всеволод*, *Володимир*, *Тихомир*, *Святополк*, *Ярополк*, *Володислав*, *Всеслав*, *Мирослав*, *Милослав*, *Святослав*, *Ростислав*, *Ярослав* та ін. [2]. Це комполитні та відкомполитні слов'янські автохтонні імена. Серед них сьогодні маємо прізвища

на зразок *Богданів (Богдан), Казимирчук, Казимірчук, Казимирів, Казюк, Казьо (Казимир), Богославський (Богослав), Богуславський (Богуслав); Бай, Байко, Байло, Баяк (Байсин), Бала, Балан, Балита, Балко, Балук, Балюк (Баломир), Бар, Бара, Барик, Барина (Барнислав або Баровит), Бечко, Берчук, Берчуляк (Берча – Берислав), Бойко, Бойчук, Бойчик (Боислав, Борислав), Блажків, Блажко, Блашак (Благослав), Бодян (Будимир, Борислав, Богдан), Борейко, Борис, Борисенко, Борисюк (Борислав, Домабор), Борко (Борислав), Брандель (Драгобран), Бутило (Будимир, Будислав, Бунислав), Бучка (Будимир, Будислав), Буць (Будимир), Войтків, Войтко, Войтович, Войтенко (Войтиш), Галайко, Галак, Галюк (Галимир), Горцан (Горислав), Гойко (Гоимирь), Гочу (Гостимир, Гостислав), Гудим, Гудима (Гудимир), Гошій (Гостимир, Горислав), Жиряда (Жирослав), Ладиченко (Владислав, Владимир), Людкевич (Людослав), Лютак (Лютомир), Малевич, Малик, Малиш (Маломир), Маліца (Маломир), Манашкін (Манислав), Милейко (Милослав, Добромир, Милентій), Милик (Милоног, Будимир), Мирлиця (Володимир, Мироніг, Мирослав), Радош, Радко, Радкевич, Радчук, Радченко, Радомський (Радислав, Радимир, Радимир, Будирад), Раца (Ратимир), Святко, Святкевич (Святослав); Собків, Собченко, Собко, Собкович, Собчак (Собислав), Стасюк, Стахів, Стахович, Сташко, Стах (Станімир, Станіслав), Стойко, Стойкевич (Стоислав), Станчак, Станько, Станькевич (Станімир, Добростан), Сулима, Сулимів, Сулімко (Сулимир), Ярусь, Яруш, Ярошенко, Ярощук (Ярославъ) тощо.*

Після прийняття християнства іменнік наших предків поповнився іменами грецького, латинського, староеврейського походження. Кількість населення зростала, а іменнік залишався тим самим. Склалася ситуація, що кілька, а то й кільканадцять людей в одному населеному пункті мали однакові імена. Виникла потреба розрізняти їх. Наприклад, було кілька Іванів. В одного Івана батько був ковалем, його назвали *Іваном Ковалем*; інший Іван живе за церквою – *Іван Зацерковний*, у третього Івана велика голова – *Іван Головач (Головчук, Головенко)*; четвертий Іван (високий, худий, з великим носом) – *Іван Високий (Худий, Дебелий, Носенко, Носюк)* і т. д. (*Іван – Безвухий, Носач, Дуб, Петелька, Балицький, Бандурко, Печериця, Поляк, Українець, Поштар, Веселий, Телепень, Тартачний...*). Тобто в Івана з'явилися прізвиська, які служили ідентифікуючим (розрізнявальним) елементом, і згодом стали прізвищем.

Про *прізвище* (з тим значенням, яке ми сьогодні вкладаємо у цей термін), як зазначає М. Худаш, ми можемо говорити починаючи з 30-х років XIX ст., оскільки на всій українській етнічній території були вже запроваджені кодифіковане право і відповідні правила користування особовими назвами [3].

У ролі розрізнявального елемента виступали спочатку чоловічі імена різної словотвірної структури (наприклад, *повні імена: Давиденко, Іван, Іванюк, Макаревич, Назар, Несторак, Никифорчук, Олексів, Олексюк, Пилипенко, Прокопів, Семенюк, Степан, Хома, Хомич, Ярема, Яремчук; усічені – Ваньо (Іван), Зень (Зеновій), Кузь, Кузів, Кузьо (Кузь < Кузьма), Лесь (Олекса), Мих (Михайло), Нич (Ничипір), Сай (Ісай), Сень (Семен), Фрей (Онуфрій); усічено-суфіксальні та суфіксальні – Беш (Бенедикт), Гаврих, Гавриш, Гаврищук (Гаврило), Гах, Гац (Гаврило), Гриць, Гриців, Грицюк, Грицько, Грицькевич (Гриць – Григорій), Лесяк, Лесів (Лесь – Олекса), Мацько, Мацьо (Матвій), Мись, Мисьо, Михно (Дмитро, Микита, Микола, Мирон), Милянч (Милян < Омелян), Олеш, Олех, Олехів (Олексій), Паш, Пашко, Пащук (Павло, Панкратій), Пронь, Пронів, Пронюк, Проневич (Прокіп), Сень, Сеньо, Сехів (Семен), Сах, Сахно, Сандик (Олександр), Тиш, Тихно (Тихін), Яць, Яцюк, Яцків; Яценюк, Яценко (Яць – Яків) тощо. Якщо головну роль у господарстві виконувала жінка (чоловік пристав у найми), то жіночі імена різної словотвірної структури ставали розрізнявальними елементами (наприклад, *повні імена у прізвищах Варварин (Варвара), Василина, Віра, Мариняк (Марина), Горпинич, Горпиняк (Горпина), Катерина, Катеринюк (Катерина), Маринич, Маринюк (Марина), Мотрик, Мотрич, Мотрук (Мотря), Христинич (Христина), Тетянич (Тетяна), Оленюк, Оленик, Оленич (Олена), Яриняк (Ярина); усічені та усічено-суфіксальні імена Гальчин, Гальчук (Галька), Гандзій, Гандзяк, Гандзюк (Гандзя), Гануцук, Гануцик (Гануська), Дашкевич (Дашка), Катин, Катренко, Катрич (Катерина), Марунчик (Марунька), Маринчук (Маринка), Марусик, Марусич, Марусяк (Маруся), Маруняк (Маруня), Марійчин (Марійка), Маруцук (Маруська), Настюк (Настя – Анастасія), Оксанченко (Оксанка), Оленчик, Оленчук (Олена), Олинець (Ольга), Парацич, Парациук (Параска), Тоцин (Тоська) тощо.**

Крім імен, у ролі розрізнявального елемента виступали різні групи слів апелювальної та пропріальної лексики. Ідентифікація особи відповідала реальному стану речей, тобто певним індивідуальним особливостям першоносія, або за якимись іншими, тепер уже незрозумілими, мотивами (як особові назви за різними побутовими предметами, назвами тварин, рослин тощо). Тому деякі дослідники ділять основи прізвиськ та прізвищ цієї групи на два розряди: «*nomina personalia*» та «*nomina impersonalia*». Нижче подаємо прізвиська, які не можна віднести до конкретної групи, тому що в їх основі лежать лексеми на позначення різних понять, а саме:

Байда (< *байда* «гультяй, ледар» «незграбна жінка», «окраєць, шматок хліба, велика скибка», «довбаний човен», «паля» [1, I, с. 115]);

Баланда, Баландин, Баландін, Баландюк (< *баланда* «нудний балакун; повільна, незграбна людина; дуже рідка пісна юшка; їжа з м'ятої картоплі» [1, I, с. 124]);

Балда, Балдюк (< *балда* «телепень; незграбна жінка; великий молот, велика сокира» [1, I, с. 126]);

Богун, Богуняк (< *богун* «жердина для сушіння риби»; «шлунок; перше відділення шлунку жуйних тварин, рубець» [1, I, с. 221]);

Бодня (< *бодня* «діжка з кришкою; різновид вулика; верхня частина воза з дощок» [1, I, с. 221]);

Буга, Бугель (< *буга* «плакса»; «бугай; (орн.) пуга, пугач» [1, I, с. 275]);

Буц, Буценко, Буцин, Буцун, Буцура, Буць (< *буц* «товста, гладка людина; жирний вгодований кінь; великий жирний оселедець; жартівливе чи глузливе прізвисько подолян, волинян»; «вигук на позначення зіткнення двох предметів, голів» [1, I, с. 312–313]);

Габла, Габля (< *габла* «один з двох мотузків для удержування паруса; віршовка, що підтримує рівновагу рея в човні» [1, I, с. 445]);

Галаган, Галаган (< *галаган, галаган* «великий мідний горщик; мідна монета»; «поплавок у рибальській сітці»; < *галаган* «ікра білої риби»; «іскра, головешка; згасле вогнище» [1, I, с. 456]);

Галайко, Галак (< *галай* «запальна людина, крикун; зірвіголова»; < *галай, галак* (бот.) «овес» [1, I, с. 456]);

Гребінь (< *гребінь* «інструмент для розчісування; прядильний пристрій; наріст на голові деяких птахів; верхня грань чого-небудь; вид орнаменту на крашанці» [1, I, с. 589]);

Корець (< *корець* «кухоль чи ківш із держакон, чашка; стара міра сипких тіл, що дорівнює 100 кг; центнер; кожна пара з'єднаних під кутом поперечних дощок на колесі водяного млина; кушка»; (ент.) «щипавка звичайна» [1, III, с. 16–17]);

Корлат (< *корлат* «примітивна огорожа», «загороджений простір», „кутець для свиней», «закопаний стовп для корови при спусканні бугая», «кам'яний стовп при дорозі» [4, с. 286]);

Король (< *король* (зоол.) «кріль»; (орн.) «волове очко»; «віл найсвітлішої масті» [1, III, с. 39]);

Кубрик (< *кубрик* «приміщення на кораблі для суднової команди; невеличка будка в човні, де перебувають рибалки в час негоди; (заст.) найнята хата для проведення вечорниць»; «барило» [1, III, с. 120]);

Кулик, Куликов (< *кулик* (орн.) «представник ряду куликів; середній кроншнеп (належний до ряду куликів); травник (ряд куликів); вальдшнеп»; «варений коржик з гречаного борошна»; «слимак» [1, III, с. 132–133]);

Куля (< *куля* «геометричне тіло, утворене обертанням кола; предмет, що має таку форму; свинцевий снаряд; передня частина бойового патрона; бомба; гарматне ядро»; «милиця»; «нижня частина ярма, що проходить під шиєю вола»; «паросток» [1, III, с. 135]);

Куча (< *куча* «купа»; «приміщення для свійських тварин; підпічок, підпіччя; клітка для відгодівлі гусей на м'ясо; свинарник» [1, III, с. 167]);

Кушка (< *кушка* «дерев'яний футляр, у якому косарі тримають гострильний брусок»; «бляшанка для бруска (у косарів); ніс (на бурсацькому жаргоні)»; «гармата»; «кукурудзяний качан» [1, III, с. 170]);

Левенець (< *левенець* «високий, дужий юнак; гайдамака; бовдур, негідник, мерзотник» [1, III, с. 206]);

Лепех, Лепих (< *лепех, лепеха* (бот.) «аір; комиш лісовий; лепешняк водяний»; < *лепеха* «декілька пробок, прив'язаних до верхів невода»; «сорочка з грубого полотна» [1, III, с. 223]);

Лисиця (< *лисиця* «підставка з пазом, що використовується при спорудженні човна»; (бот.) «ліщиця мурова» [1, III, с. 242]);

Личман (< *личман* «металева прикраса, яку жінки носили на шії; пастух овець; неохайний, нечепура; людина, яка когось суворо лає, картає» [1, III, с. 252]);

Лишка (< *лишка* (зоол.) «лисиця»; (бот.) «гриб лисичка»; «непарне число»; «ложка» [1, III, с. 253]);

Лівер (< *лівер* «істівні нутрощі забитої худоби»; «знаряддя для переливання рідини; ручний насос, яким перекачують рідину; машина з коловоротом і гвинтом для піднімання воза при змазуванні» [1, III, с. 255]);

Ліска (< *ліска* (бот.) «ліщина; ціпок з ліщини; палка»; «певна площа землі (на городі, у землекопів)»; «плетені ворота; рибальська плетінка» [1, III, с. 267–268]);

Логин, Логинов, Логинович (< *логин* «дерево, яке впало або було повалене бурєю; ледар, нероба» [1, III, с. 279]);

Лопатка, Лопаткін (< *лопатка* «маленька лопата; плоска частина гребних і повітряних гвинтів, коліс, весел; широкий крайній щабель у драбині; щабель у бороні; мантачка; (стол.) шип»; (анат.) «кістка у складі плечового пояса» [1, III, с. 287]);

Лоха, Лохан (< *лох* (бот.) «дика маслина, маслинка»; (іхт.) «лосось у період нересту»; «страх, жах»; «пристрасть, пристрасне бажання» [1, III, с. 294]);

Мазниця (< *мазниця* «велика чорна смушева шапка з суконним дном»; «посудина для дьогтю; посудина для збивання масла; зневажлива назва селянина» [1, III, с. 358–359]);

Майка (< *майка* «літня трикотажна сорочка»; (ент.) «весняний безкрилий жук родини наливникових; шпанська мушка; чорний жук в салі; жук-кузька хлібний; жук-рогач» [1, III, с. 362]; < *майка* = *мавка* «гірська русалка; мавка» [1, III, с. 349]; < *манька* = *майка* «(у виразі з *майки* у кого заходить) намагатися перехитрувати, обходити кружним шляхом» [1, III, с. 388]);

Носик (< *носик* «виступ у посудині, через який виливається рідина; вужчий кінець яйця» [1, IV, с. 102]);

Обладан, Обладанюк (< *облада* «обладнання»; (заст.) «володіння, влада, майно» [1, IV, с. 135]);

Облатенко (< *облатка* «оболонка на таблетках; (заст.) клейке кружальце для запечатування листів; коржик з прісного тіста для причастя у католиків» [1, IV, с. 136]);

Огар (< *огар* (зоол.) «птаха родини качок; руда качка»; «неохайна, обшарпана людина»; (ент.) «личинка овода; овід; гуля від укусу овода» [1, IV, с. 152]);

Пелех, Пелехатий, Пелехачук, Пелехович (< *пелех* «пасмо волосся; патлань, старий дід»; (бот.) «плаун булавовидний, плаун звичайний»; «дріб'язок» (у виразах *розбитися в пелех* «розбитися на тріски», *нема й пелеху* «і сліду нема» [1, IV, с. 331–332]);

Пестрак (< *пестрак* «залізні граблі»; «вид печериці»; «личинка гедзя» [1, IV, с. 360]);

Питель (< *питель* (заст.) «млин для дрібного помолу; пристрій для просіювання борошна; борошно, змелене у питлі» [1, IV, с. 379]);

Піп (< *pip* «служитель релігійного культу»; (ент.) «бронзівка золотиста; прусак, чорний тарган»; (бот.) «мухомор червоний; (орн.) «ліска» [1, IV, с. 410–411]);

Піпа, Піпак, Піпар (< *піпа* «міра для рідини (велика бочка)»; «люлька», < *піпка* «мундштук люльки»; < *піпа* «наріст у коней»; < *піпак* = *піпак* «підколінна пухлина (у коня); наріст, гуля» [1, IV, с. 411]);

Плахін, Плахов, Плахович, Плахута (< *плаха* «дерев'яна колода, на якій відрубували голову засудженому до страти; великий з плоскою поверхнею шматок; частина сохи; складова частина невода, полотнище невода; верхня частина свинячої туші – шар сала; частина зораного поля; шматок розколотої навіпіл деревини, колоди; поліно; широка дошка»; «якась стара торгова одиниця виміру солі» [1, IV, с. 432–433]);

Полоз (< *полоз* «одна з двох частин саней, що поверхнею повзає по снігу; повзкий брус, який використовується для переміщення предметів великої ваги; велика змія родини удавів» [1, IV, с. 498]);

Попадя (< *попадя* «жінка священника»; (орн.) «качка-широконіска»; (іхт.) «гірчак» [1, IV, с. 515]);

Попик (< *попик* «молодий піп»; (орн.) «снігур; луговий чекан; коноплянка»; (ент.) «листоїд; тарган» [1, IV, с. 516]);

Прищ (< *прищ* «прищ», «вид печива» [1, IV, с. 585]);
Прісний (< *прісний* «прісний»; «нинішній; той, що живе тепер»; (у казках) «чужий, сторонній» [1, IV, с. 587]);
Прічка (< *прічка* «наречена, любя» [1, IV, с. 589]);
Прова (< *прова* «передня частина корабля; носова частина човна»; «униз» [1, IV, с. 590]);
Пуговиця (< *пуговиця* «гудзик»; (бот.) «суниці польові»; «пуголовок» [1, IV, с. 626]);
Пушка (< *пушка* «гармата; рушниця; дерев'яна або бляшана банка; бідон для молока»; (бот.) «дягель лікарський» [1, IV, с. 645–646]);
Пшеничка (< *пшеничка* «качан кукурудзи; кукурудза; вид узора у вишивці; ракова ікра»; (бот.) «заяча салата; зірочки; рястка зонтична; проліска дволиста» [1, IV, с. 648]);
Смок (< *смok* (заст.) «насос, помпа; пожежна труба заливна»; «дракон; змії-велетень (семиголовий), гідра, удав; вид ящірки» [1, V, с. 325]);
Соха (< *соха* «стовп з розсохою; примітивне знаряддя для орання»; «підпірка, вилоподібна на кінці» [1, V, с. 362]);
Таран (< *таран* «старовинне знаряддя у вигляді колоди для руйнування мурів, воріт і башт фортеці; довбня на олійні; товкач у сукновальні; рід дитячої гри»; «шрам від віспи» [1, V, с. 518–519]);
Торбан (< *торбан* (муз.) «музичний інструмент, близький будовою до бандури; вид народного танцю» [1, V, с. 602]);
Туркіт, Туркот (< *туркіт, туркот* буркотун, людина, що любить сваритися»; < *туркот* «голуб з волохатит лапами» [1, V, с. 681]);
Чип (< *чип* «дерев'яна пробка для закупорювання отвору (переважно в бочці)»; «дерев'яний кілочок на стіні для підвищення чого-небудь; стрижень, на якому що-небудь ходить або гойдається»; (іхт.) «вид окуня»; «геть (переважно на собаку)» [1, VI, с. 330–331]);
Шавкунов (< *шавкун* «прилад для чищення ремінних поясів», «мускусна качка» [1, VI, с. 366]);
Шкраб, Шкраба, Шкрабанець, Шкрабик, Шкрабович, Шкраб'юк (< *шкраб* «шкарбан (взуття)»; «назва страви: запечене борошно, змішане з яйцями» [1, VI, с. 434–435]);
Шкут, Шкутка, Шкута (< *шкут* «човен з вітрилами»; «нікчемна людина; слабосила худоба» [1, VI, с. 436]);
Шліхта (< *шліхта* «клейкий розчин, яким проклеюють основи тканин»; «рідке клейке вариво з борошна для побілки стін; оброблена партія тютюнового листа» [1, VI, с. 439]);
Шмиг, Шмигач, Шмигель, Шмігель, Шмигун (< *шмига* «дошечка, що служить кутоміром при набиванні млинового каменя; дошечка як міра натягання обода в колесі»; «пастка для болотяних птахів» [1, VI, с. 446]);
Шпора, Шпорин (< *шпора* «острога; роговий загострений наріст на лапах у деяких птахів; щип на ободі ведучого колеса або траках гусениці трактора» [1, VI, с. 465]).

Розглянувши етимологію прізвищ українців, ми дійшли висновку, що необхідно і далі вивчати прізвища. Це дасть можливість українцям встановити історію свого родоводу, а також «повернути до життя» значну частину слів, які вийшли з активного вжитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Етимологічний словник української мови: у 7-и т. / за ред. О. С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1982–2012.– Т. 1–6.
2. Русанівський В. М. Загальні зауваження / В. М. Русанівський // Культура української мови: довідник. – К.: Либідь, 1990. – С. 144–147.
3. Худаш М. Л. До питання класифікації прізвищевих назв XIV–XVIII ст. / М. Л. Худаш // З історії української лексикології. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 96–160.
4. Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців: історико-етимологічний словник / П. П. Чучка. – Львів: Світ, 2005. – 704 + XL VIII с.

Стаття надійшла до редакції 10.08.2017 р.